

Jacek Stachowicz

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

jacek_stachowicz@sggw.edu.pl • <https://orcid.org/0000-0001-7732-5426>

Nadzór nad szkołami i jego instrumenty w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej

Supervision over schools and its instruments in the operation of the Commission of National Education

Die Schulaufsicht und ihre Instrumente während der Zeit der Nationalen Bildungskommission

Słowa kluczowe: szkoła, Komisja Edukacji Narodowej, nadzór administracyjny i pedagogiczny, wizytacje generalne, historia oświaty

Keywords: school, Commission of National Education, administrative and pedagogical supervision, general visits, history of education

Schlüsselwörter: Schule, Kommission für das nationale Bildungswesen, administrative und pädagogische Aufsicht, allgemeine Visitationen, Geschichte des Bildungswesens

STRESZCZENIE

Artykuł jest próbą przedstawienia fenomenu Komisji Edukacji Narodowej i jej dzieła reformy oświaty przez pryzmat nadzoru i kontroli nad szkołami. Nadzór administracyjny i pedagogiczny oraz kontrola stanowiły istotny aspekt funkcjonowania stworzonego przez KEN systemu szkolnego. Nadzór nad szkołami był hierarchiczny – wyższe szczeble kształcenia nadzorowały szkoły ze szczebla niższego. Najistotniejszym instrumentem nadzoru sprawowanego przez Szkoły Główne w imieniu KEN wobec szkół były coroczne wizytacje generalne, które przeprowadzali profesorowie Szkół Głównych, także zaufani rektorzy wydziałów. Dopelnieniem wizytacji generalnych i drugim instrumentem sprawowanego przez Szkoły Główne nadzoru, były sprawozdania z działalności dydaktycznej i nadzorczej, przesyłane przynajmniej co pół roku przez szkoły wydziałowe oraz podwydziałowe. Artykuł odpowiada na pytanie: co stanowi potwierdzenie wysokiej skuteczności i efektywności nadzoru i kontroli nad szkołami w okresie działalności KEN?

ABSTRACT

The article attempts to present the phenomenon of the Commission of National Education (Pol. Komisja Edukacji Narodowej, KEN) and its work on education reform through the prism of supervision and control over schools. Administrative and pedagogical supervision and control were an important aspect of the functioning of the school system created by KEN. Their supervision was hierarchical – higher levels of education monitored schools at lower levels. The most important instrument of supervision exercised by the Main Schools on behalf of the Commission of National Education towards schools were annual general visits carried out by professors of the Main Schools, including trusted faculty rectors. To complement the general visits and employ the second instrument of supervision exercised by the Main Schools, reports on teaching and supervisory activities were sent at least every six months by faculty and sub-faculty schools. The article answers the question of what confirms the high effectiveness and efficiency of supervision and control over schools during the period of KEN activity.

ZUSAMMENFASSUNG

Dieser Artikel ist ein Versuch, das Phänomen der Nationalen Bildungskommission (pl. KEN) und ihre Arbeit der Bildungsreform durch die Brille der Schulaufsicht und -kontrolle zu betrachten. Die administrative und pädagogische Aufsicht und Kontrolle waren ein wichtiger Aspekt für das Funktionieren des vom KEN geschaffenen Schulsystems. Die Aufsicht über die Schulen war hierarchisch - höhere Bildungsebenen beaufsichtigten die Schulen der unteren Ebenen. Das wichtigste Aufsichtsinstrument, das die Hauptschulen im Namen des KEN gegenüber den Schulen ausübten, waren die jährlichen allgemeinen Besuche, die von den Professoren der Hauptschulen, die auch Vertrauensdozenten der Fakultäten waren, durchgeführt wurden. Eine Ergänzung zu den allgemeinen Besuchen und das zweite Aufsichtsinstrument der Hauptschulen waren Berichte über die Lehr- und Aufsichtstätigkeit, die mindestens alle sechs Monate von Fakultäts- und Unterfakultätschulen verschickt wurden. Der Artikel beantwortet die Frage: Welche Belege gibt es für die hohe Effektivität und Effizienz der Aufsicht und Kontrolle von Schulen während der Zeit des KEN?

WSTĘP

„Komisja nad Edukacją Młodzi Szlacheckiej Dozór Mająca”, czyli Komisja Edukacji Narodowej utworzona 14 października 1773 r. jako pierwsze w świecie ministerstwo oświaty lub „magistratura szkolna”, zbudowała jednolity system kształcenia w Rzeczypospolitej Obojga Narodów. System szkolny oparty był na podziale terytorialnym kraju na tzw. wydziały szkolne i miał trzy poziomy: najniższy – elementarny, który tworzyły szkoły parafialne; średni, na który składały się szkoły podwydziałowe i wydziałowe oraz wyższy, obejmujący uniwersytety, zwane szkołami głównymi. Komisja Edukacji Narodowej zależna była jedynie od króla i od Sejmu, sprawowała nadzór nad systemem szkolnym, zarządzała też znacznym majątkiem, głównie pochodzącym z kasaty zakonu jezuitów¹. Nadzór nad systemem szkolnym był hierarchiczny – wyższe szczeble kształcenia nadzorowały szkoły należące do szczebla niższego. Będące na szczycie systemu kształcenia Szkoły Główne, podlegały bezpośrednio Komisji.

¹ K. Bartnicka, K. Dormus, A. Wałęga, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1: *O Komisji – wprowadzenie*; cz. 2: *Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2018, s. 19.

Prezentowany tekst został wygłoszony jako referat podczas Ogólnopolskiej Konferencji Naukowej z udziałem gości zagranicznych pt. „Komisja Edukacji Narodowej i jej dziedzictwo”, zorganizowanej w Olsztynie w dniach 16–17 października 2023 r.

SYSTEM SZKOLNY W OKRESIE FUNKCJONOWANIA KEN

Wymiar organizacyjno-strukturalny oświaty, który określamy jako ustrój bądź system szkolny jest – obok poziomu kształcenia oraz analizy programów nauczania – najbardziej widocznym i najczęściej analizowanym obszarem funkcjonowania oświaty w państwie². Krótka analiza tegoż wymiaru szkolnictwa w okresie działalności KEN, która będzie zaprezentowana w niniejszym podrozdziale, pozwoli przejść do istotnej kwestii dla ustroju szkolnego, jaką był nadzór nad szkołami w omawianym okresie.

Decyzja papieża Klemensa XIV z 21 lipca 1773 r. dotycząca rozwiązania Towarzystwa Jezusowego, które w Rzeczypospolitej prowadziło $\frac{3}{4}$ szkół, spowodowała, że w rzeczywistości z dnia na dzień przestawały one istnieć. Sejm w tej sytuacji – na wniosek króla – powołał Komisję Edukacji Narodowej³. Chodziło o szybkie zagospodarowanie spuścizny edukacyjnej po jezuitach, w tym sieci szkół średnich, którą oni stworzyli, popularnych wśród szlachty; przede wszystkim zaś chodziło o utrzymanie ciągłości kształcenia. Ważną kwestią w tym czasie była ta, kto ma przejąć dobra i fundusze, jakimi w Rzeczypospolitej dysponowali jezuita i kto ma tym majątkiem zarządzać. Ścierały się na tym polu różne interesy, dążenia i pomysły: Kościoła, chcącego zachować szkoły i majątek pojezuicki, części konserwatywnej szlachty, przywykłej do dawnego szkolnictwa, która mogłaby nawet zlekceważyć decyzję papieską i pozostawić Towarzystwo Jezusowe na ziemiach polskich, najbardziej postępowych posłów, którzy chcieli, aby opiekę nad szkolnictwem sprawował król bądź powołana odrębna komisja szkolna⁴. Sejm, który powołał do istnienia Komisję Edukacji Narodowej, obradujący w latach 1773–1775, utworzył również obie Komisje Rozdawnicze – Koronną i Litewską, a także Komisje Sądowe dla obu prowincji Rzeczypospolitej. Ich zadaniem było rozdzielić dobra oraz sumy pojezuickie, a w razie zgłaszanych pretensji majątkowych, rozstrzygać spory na drodze sądowej. Komisje Rozdawnicze i Sądownicze zwiastowały narastający wymiar konfliktu, nie jedynie o finanse Komisji, lecz także walkę o nową świadomość obywatela, oświeceniową⁵. Grunt pod zasadniczą reformę szkolnictwa, jakiej podjęła się KEN, został już wcześniej przygotowany. Warto tu wspomnieć o inicjatywie Stanisława Konarskiego i założonym

² D. Dziewulak, *Ustroje szkolne państw członkowskich Unii Europejskiej*, Warszawa 2020, s. 9.

³ M. Kulecki, *Komisja Edukacji Narodowej*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, https://agad.gov.pl/?page_id=946 [dostęp: 13.09.2023].

⁴ K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa–Kraków 1973, s. 7.

⁵ W.M. Grabski, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984, s. 14–15.

przez niego w Warszawie w 1740 r. Collegium Nobilium, a także o reformie szkół publicznych pijarskich w latach 40. XVIII w., o zmianach, jakie dokonały się w szkołach jezuickich w latach 50. tegoż wieku oraz o roli Szkoły Rycerskiej Korpusu Kadetów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, pierwszej w Polsce świeckiej szkoły średniej, utrzymywanej z państwowych funduszy, funkcjonującej od 1765 r., pozostającej pod protektoratem samego króla i na jego życzenie wyłączonej spod zwierzchnictwa KEN⁶. W gestii Komisji skoncentrowano całość spraw edukacyjnych oraz – od października 1776 r., kiedy to Sejm zlikwidował Komisje Rozdawnicze – bezpośrednie zarządzanie funduszami pojezuickimi. System szkolny stworzony przez Komisję, którego ogniwa zostaną omówione poniżej, cechowało wychowanie obywatelskie, czyli takie przygotowanie młodego pokolenia, aby było ono przydatne dla całego społeczeństwa, gotowe do współdecydowania o losach kraju. Nawet jeśli dotyczyło to jedynie części społeczeństwa, które było wychowywane, stanowiło istotną różnicę między systemem szkolnym KEN, a systemami szkolnymi powstałymi w monarchiach absolutnych, gdzie chodziło o wychowanie wiernego poddanego⁷.

Najwyższym ogniwem stworzonego przez KEN systemu szkolnictwa były uniwersytety, zwane szkołami głównymi – Szkoła Główna Koronna w Krakowie (Akademia Krakowska) i Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego w Wilnie (Akademia Wileńska). Stanowiły one punkt odniesienia dla niższych poziomów kształcenia, odpowiednio w Koronie oraz na Litwie. Stworzony przez Komisję hierarchiczny system szkolny, na szczycie którego stały dwie wspomniane szkoły główne, ustabilizował się ostatecznie wraz z uchwaleniem dokumentu *Ustawy dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane z 1783 r.* Stanowiły one pierwszą ustawę szkolną w skali Europy, tak szeroko obejmującą kwestie organizacji, programów, funkcjonowania oraz roli szkół wszystkich typów. Trzy lata wcześniej została zapoczątkowana reorganizacja uniwersytetów: krakowskiego i wileńskiego. W momencie powstania KEN, w 1773 r. obie uczelnie – Akademia Krakowska i Akademia Wileńska – miały przestarzałe, zacofane programy nauczania i archaiczny system kształcenia. Pierwsza z nich była bardziej rozbudowana, obejmowała tradycyjne cztery wydziały: filozoficzny, prawny, medyczny oraz teologiczny, miała też licniejszą kadrę profesorską. Akademia Wileńska, w której wykładali jezuici, funkcjonowała w oparciu o dwa wydziały: filozoficzny oraz teologiczny. Reforma uniwersytetów i uczynienie z nich sprawnie funkcjonujących szkół głównych było przede wszystkim zasługą Hugona Kołłątaja, reformatora i późniejszego rektora Akademii Krakowskiej. Od 1783 r. uniwersytet w Krakowie zmienił nie tylko swoją strukturę, także program

⁶ J.A. Gierowski, *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absolutyzmu Europy Środkowej i Wschodniej*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24-26 października 1973*, K. Mrozowska, R. Dutkowska (red.), Warszawa–Kraków 1977, s. 48.

⁷ *Ibidem*, s. 49.

oraz organizację wewnętrzną. W miejsce dawnych czterech wydziałów zaczęły funkcjonować dwa wydziały, zwane kolegiami. Kolegium Fizyczne, na które składały się szkoły: fizyczna, matematyczna i lekarska oraz Kolegium Moralne ze Szkołą Prawa, Szkołą Teologiczną i Szkołą Literatury. W ramach poszczególnych Szkół działały katedry. Reforma Akademii Krakowskiej zmobilizowała rektora Akademii Wileńskiej Marcina Poczobuta do przeprowadzenia częściowej reformy uczelni, którą kierował. Otrzymała ona taką samą strukturę, jak Szkoła Główna Koronna w Krakowie i od 1783 r. zaczęła pełnić funkcje Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego⁸.

Od 1780 r. Szkoła Główna Koronna, a od 1785 r. Szkoła Główna Wielkiego Księstwa Litewskiego zaczęły dostarczać do szkół średnich nauczycieli, kształconych w uniwersytetach wpraw na wydziałach filozoficznych, potem także w seminariach dla chętnych do stanu akademickiego, czyli dla osób podejmujących pracę dydaktyczną. W ten sposób następowała ewolucja stanu akademickiego, który stopniowo wyzbywał się związków ze stanem duchownym, zaś powstawała nowa świecka grupa społeczna, powiązana wykształceniem, posiadanymi uprawnieniami oraz wykonywaną pracą. W tym formowaniu się stanu nauczycielskiego znaczącą rolę odegrali profesorowie uniwersytetów. Nauczyciele kształceni w Szkołach Głównych mieli kontakt z nauką z krajów zachodnich, do uczelni przenikały też nurty reformatorskie. To sprawiło, że kandydaci do stanu akademickiego nabywali w trakcie swoich studiów w uniwersytetach umiejętność krytycznego myślenia, ciekawość naukową, inicjatywę przy rozwiązywaniu trudności, a także zapał do pracy, które następnie przenosili do szkół, w jakich przyszło im pracować. Jedną z istotnych kwestii, gdy chodzi o szkoły średnie w okresie działalności KEN była realizacja nowych programów nauczania. Trudności z tym związane dawało się przewyciężać dzięki zaangażowaniu nauczycieli wykształconych w uniwersytetach⁹.

Działalność obu Szkół Głównych – Koronnej i Litewskiej spowodowała, że mogła zdobyć wykształcenie dosyć duża grupa inteligencji, szczególnie nauczycieli, dobrze przygotowanych do zawodu, także prawników, geometrów czy, w przypadku Szkoły Głównej w Krakowie – lekarzy¹⁰.

Wspomniane wyżej *Ustawy dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane*, uchwalone przez KEN w 1783 r., które zatwierdzały w sposób ostateczny nową strukturę szkolnictwa, opartą na hierarchii szkolnej w obu prowincjach Rzeczypospolitej, wprowadzały podział państwa na okręgi szkolne – 5 w Koronie i 4 na Litwie, zwane odtąd wydziałami. Każdy wydział miał swoje szkoły

⁸ K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 32; M. Chamcówna, *Programowo-organizacyjne podstawy działalności Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Komisja Edukacji Narodowej*, J. Trznadłowski (red.), Wrocław 1976, s. 50, 53, 56.

⁹ K. Mrozowska, *Rola uniwersytetów w hierarchicznych ustrojach szkolnych doby oświecenia*, w: *W kręgu wielkiej reformy...*, s. 112–113.

¹⁰ M. Chamcówna, op. cit., s. 58–59.

Organizacja szkolnictwa 1783-1793. Szkolnictwo narodowe

KOMISJA EDUKACJI NARODOWEJ					
SZKOŁA GŁÓWNA KORONNA – K R A K Ó W			SZKOŁA GŁÓWNA LITEWSKA – W I L N O		
WYDZIAŁ	Szkoły Wydziałowe	Szkoły Podwydziałowe	WYDZIAŁ	Szkoły Wydziałowe	Szkoły Podwydziałowe
MAZOWIECKI	Warszawa	Płock Łęczyca	LITEWSKI	Grodno	Wilno Wisniów Postawy Białystok Wołkowysk
WIELKOPOLSKI	Poznań	Kalisz Toruń [do1785]	Ż M U D Z K I	Kroże	Kretynga Kowno
MAŁOPOLSKI	Lublin	Kraków Sandomierz Pińczów	N O W O G R O D Z K I	Nowogródek	Mińsk Nieświesz Stuck Bobrujsk Mozyr Chłopienice
W O Ł Y Ń S K I	Kamieniec	Krzemieniec Łuck Ołyka	P O L E S K I	Brześć	Pińsk Biała
UKRAIŃSKI	Winnica	Żytomierz			

Szkoly parafialne

Szkoly parafialne

Źródło: K. Mrozowska, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa–Kraków 1973, s. 24.

średnie – szkołę wydziałową (wcześniej określaną jako wojewódzka), na czele której stał rektor oraz kilka szkół podwydziałowych (wcześniej zwanych powiatowymi), kierowanych przez prorektorów. KEN w całym okresie swojego funkcjonowania najwięcej uwagi poświęcała szkolnictwu średniego szczebla i takim jego kwestiom, jak: organizacja kształcenia, przygotowanie nauczycieli, programy nauczania, podręczniki. Wynikało to z faktu, że do tych szkół uczęszczała młodzież szlachecka, mająca w przyszłości – w myśl założeń systemu szkolnego Komisji i jej ideału wychowawczego – wziąć odpowiedzialność za kraj. Poza tym, społeczeństwo szlacheckie bacznie przyglądało się reformowaniu tego poziomu kształcenia i czasem wywierało nacisk na KEN w kwestii zmian programowych. Brak ustępstw ze strony Komisji, groził niedoborem uczniów w szkołach średnich, choć i tak ich liczba w początkowym okresie działalności KEN znacznie spadła, dopiero później zaczęła nieco wzrastać. Dawne kolegia jezuickie oraz kolonie akademickie, które przeszły pod bezpośrednie zarządzanie władz oświatowych określane były mianem szkół narodowych, było ich razem 35 – 16 w Koronie i 19 na Litwie. Były one utrzymywane z funduszy KEN i stanowiły załączek szkolnictwa państwowego. Z kolei, szkoły pozostające w rękach

zakonów – pijarów, cystersów, bazylianów i innych, Kamilla Mrozowska uznaje za prywatne, utrzymywane zasadniczo z funduszy kościelnych. Szkół tych było wówczas 22 w Wielkim Księstwie Litewskim i 10 szkół zakonnych w Koronie. Razem na obszarze Rzeczypospolitej Obojga Narodów o powierzchni około 520 tys. km², liczącej wówczas około 9 mln mieszkańców, funkcjonowało 67 szkół średnich¹¹. Miasta, w których działały szkoły wydziałowe i podwydziałowe na terenie Korony i na Litwie w latach 1783–1793 przedstawia tabela na stronie wcześniejszej.

Najniższym ogniwem systemu szkolnego w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej były szkoły parafialne, formalnie niepodlegające KEN. Stanowiły one najsłabsze ogniwo systemu, były utrzymywane przez proboszczów bądź przez dziedziców. Z założenia miały one łączyć przygotowanie elementarne (czytanie, pisanie, arytmetyka) z podstawowymi wiadomościami z zakresu rolnictwa, ogrodnictwa, czy niektórych rzemiosł. Były wśród nich większe szkoły elementarne, przeznaczone wyłącznie dla mieszczan oraz mniejsze, dające jedynie niezbędne wiadomości, celem podniesienia wydajności pracy chłopów pańszczyźnianego. W pierwszym okresie swojej działalności KEN przekazywała pewne kwoty na szkoły parafialne na Litwie, z których niewielka część była wydatkowana prawidłowo, na skutek nadużyć bp. Ignacego Massalskiego, później Komisja ograniczała się do zachęcania szlachty i proboszczów do zakładania szkół parafialnych, sama zaś opracowywała programy dla tych szkół oraz zajmowała się wydaniem elementarza dla tego poziomu kształcenia. *Elementarz dla szkół parafialnych narodowych* ukazał się drukiem w 1785 r. mimo, iż zalecenie jego przygotowania KEN przekazała Towarzystwu do Ksiąg Elementarnych 9 lat wcześniej. Ograniczenia finansowe, na jakie natrafiła Komisja, po tym, jak w 1776 r. przejęła bezpośredni zarząd nad pozostałym majątkiem po jezuitach na terenie Rzeczypospolitej, który stopniał o $\frac{2}{3}$, w wyniku rabunkowej gospodarki lat 1774–1776, były jedną z przyczyn coraz mniejszego zainteresowania szkolnictwem parafialnym ze strony KEN¹². Mimo, iż Komisja poświęcała temu poziomowi kształcenia mniej uwagi niż szkołom średnim, to jednak jej działalność wskazała kierunek rozwoju szkolnictwa elementarnego, oparty na całkiem innych podstawach organizacyjnych i programowych. Dorobek KEN w tym zakresie, na co zwraca uwagę Stanisław Litak, jest równie istotny, co na płaszczyźnie szkół średnich, a dokonania Komisji na poziomie szkolnictwa elementarnego zostały zauważone i procentowały, gdy KEN była już zlikwidowana i po upadku państwa polskiego¹³.

¹¹ K. Mrozowska K., *Komisja Edukacji Narodowej...*, s. 22, 25.

¹² Ibidem, s. 22–23; M. Chamcówna, op. cit., s. 60–61.

¹³ S. Litak, *Kilka uwag w sprawie szkolnictwa parafialnego w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kregu wielkiej reformy...*, s. 285.

NADZÓR NAD SZKOŁAMI KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ I JEGO INSTRUMENTY

System szkolnictwa, który stworzyła KEN opierał się na hierarchii szkolnej, co miało doprowadzić do ujednoczenia modelu nauczania i wychowania oraz ukształtować nowy typ administracji szkolnej. Nadzór nad systemem szkolnym był także hierarchiczny – wyższe szczeble kształcenia nadzorowały szkoły przynależne do szczebla niższego. Szkoły Główne podlegały bezpośrednio Komisji. Na szczycie drabiny oświatowej – o czym wspomniano wyżej – stały uniwersytety: w Krakowie oraz w Wilnie. Ich zadaniem, jako głównego ogniwa administracji szkolnej i nadzoru pedagogicznego wobec szkół niższego szczebla, była kontrola wykonania *Ustaw* oraz przygotowanie nauczycieli dla ich realizacji. Najistotniejszym instrumentem nadzoru administracyjnego oraz pedagogicznego, sprawowanego przez Szkoły Główne w imieniu Komisji Edukacji Narodowej wobec szkół niższych szczebli nauczania, były coroczne wizytacje generalne, które przeprowadzali profesorowie Szkół Głównych, później natomiast zaufani rektorzy wydziałowi. Wizytator generalny kontrolował prowadzenie ksiąg wydatków szkoły, weryfikował rachunki, analizował rozliczenia ze sprzedaży podręczników. Nade wszystko, jego zadaniem było wizytowanie lekcji, rozmowa z rektorami szkół wydziałowych, prorektorami szkół podwydziałowych, nauczycielami, dyrektorami. Wizytator generalny rozstrzygał spory i wyjaśniał wątpliwości. Szczególnie po wprowadzeniu *Ustaw*, wizytatorzy często doradzali, jak je realizować w praktyce szkolnej i osiągać wskazane tam cele. Wizytacje generalne szkół niższego szczebla miały zatem charakter zarówno kontrolny, jak i doradczy. To sprawiło, że znajomość problematyki oświatowej szkół niższego szczebla wzrastała ze strony władz uniwersytetów w Krakowie i w Wilnie oraz wizytatorów pochodzących z tych środowisk akademickich. Zasady, że wizytatorzy generalni powinni pochodzić ze Szkół Głównych bronił Hugo Kołłątaj, co potwierdza list do bp. Michała Poniatowskiego z 8 lutego 1786 r. Faktycznie zatem, uniwersytety uczestniczyły w rządzeniu szkołami, nie tylko przez coraz większą świadomość i znajomość problematyki oświatowej szkół, które im podlegały w ramach sprawowanego nadzoru, ale również przez fakt przygotowywania w seminariach kandydatów do stanu akademickiego, czyli nauczycieli dla tychże szkół. Dzięki prowadzonym wizytacjom generalnym, uniwersytety były bardzo dobrze poinformowane o funkcjonowaniu szkół niższego szczebla, mogły – w razie potrzeby – reagować na zauważone nieprawidłowości. Interwencje wizytatorów generalnych odnosiły się do realizacji programów nauczania, stosowanych metod kształcenia, zaopatrzenia w podręczniki szkolne czy kwestii ekonomicznych nadzorowanych podmiotów. Szkoły Główne dzięki informacjom, które zdobywały w toku dokonywanych wizytacji generalnych, mogły również oddziaływać na KEN¹⁴.

¹⁴ K. Mrozowska, *Rola uniwersytetów w hierarchicznych...*, s. 109–110, 112; K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985, s. 98.

Ważna była wnikliwa analiza docierających do Szkół Głównych raportów powizytacyjnych. Stawały się one podstawą do opracowania instrukcji dla wizytatorów na kolejny rok ich pracy. Instrukcje te były owocem współpracy wizytatorów generalnych, Rady Szkoły Głównej, Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych i KEN. Instrukcje, o których mowa, zawierały część ogólną, dotyczącą wszystkich nadzorowanych szkół oraz część szczegółową, przeznaczoną dla konkretnych zgromadzeń akademickich i poszczególnych osób. Ta druga część instrukcji – szczegółowa – z czasem coraz bardziej się rozbudowywała, przesuując środek ciężkości pracy wizytatora z nadzorczej i kontrolnej na funkcję doradczą. Urząd wizytatora, w miarę upływu lat działania KEN, stawał się coraz ważniejszym ogniwem prowadzonego przez Szkoły Główne nadzoru nad szkołami niższego szczebla, a także funkcjonowania całego hierarchicznego systemu szkolnego. Warto w tym kontekście scharakteryzować nieco realia pracy wizytatorów generalnych, gdyż nie tylko mieli oni szeroki zakres czynności w ramach pełnionej funkcji, ale również same wyprawy wizytacyjne były uciążliwe. Wizytator pełnił swoje zadania przez okres dwóch lat. Na obszarze Korony jeden wizytator odwiedzał szkoły w wydziale: Mazowieckim, Wielkopolskim i w zachodniej części Małopolskiego, drugi natomiast, w tym samym czasie, wizytował wschodnią część wydziału Małopolskiego, także wydziały: Wołyński i Ukraiński. W kolejnym roku pracy, wizytatorzy wymieniali się odwiedzanymi terenami. Tym sposobem, po dwóch latach wizytacji, każdy z nich miał pełny obraz funkcjonowania szkolnictwa i znał pracujących w szkołach nauczycieli. Wizytator podróżował bryczką, czasem wozem, przez trzy miesiące – od połowy kwietnia do mniej więcej końca lipca. Jadąc marnymi drogami, wśród zmiennych warunków pogodowych, często też wioząc paczki z podręcznikami, docierał do wyznaczonych szkół. Co dwa, trzy dni zmieniał miejsce pobytu i wizytował kolejną szkołę. Raporty generalnych wizytatorów potwierdzają to, że wizytowali oni wiele szkół na znacznym obszarze, w trakcie jednej trzymiesięcznej podróży, przy czym częściej wizytowane były szkoły narodowe niż zakonne. Z każdej odwiedzonej szkoły wizytator przygotowywał raport, dokładnie charakteryzując jej funkcjonowanie. Za pełnienie swojej funkcji wizytator otrzymywał wynagrodzenie. Istotną kwestią, z punktu widzenia Szkół Głównych, był właściwy dobór wizytatorów, szczególnie biorąc pod uwagę zakres ich pracy, odpowiedzialność oraz warunki, w jakich się ona odbywała. Ważne też było sprawne przygotowanie raportu z wizytacji szkoły przez wizytatora generalnego i szybkie przekazanie go do sekretarza Szkoły Głównej tak, aby Rada Szkoły Głównej mogła się z nim zapoznać, ostatecznie zredagować i przekazać do KEN do Warszawy. Raporty z wizytacji generalnych dostarczały Szkołom Głównym i Komisji wielu informacji o funkcjonowaniu szkół niższego szczebla, ich poziomie nauczania, realizacji programu nauczania i stosowanych metodach kształcenia. Można było się z nich

dowiedzieć o pracy nauczycieli, zaopatrzeniu szkół w podręczniki i ich rozprowadzaniu, co istotne było dla drukarni. Raporty powizytacyjne podawały wyposażenie szkół, stan ich budynków, także potrzeby finansowe lokalnych środowisk szkolnych. Raporty były podstawą do sformułowania szczegółowych wskazówek o charakterze dydaktycznym czy administracyjnym dla rektorów szkół wydziałowych, prorektorów szkół podwydziałowych oraz nauczycieli. Wizytacje generalne w czasie funkcjonowania Komisji Edukacji Narodowej trwały dekadę, od 1782 r. do 1793 r., przy czym ostatnie wizytacje miały bardzo ograniczony zakres¹⁵.

Dopełnieniem wizytacji generalnych i drugim instrumentem sprawowanego przez Szkoły Główne nadzoru, były sprawozdania z własnej działalności dydaktycznej i nadzorczej, przesyłane co najmniej co pół roku przez szkoły niższego szczebla. Oczywiście, zachowana tu była hierarchia systemu i nadzoru. Szkoły wydziałowe przesyłały sprawozdania o szkołach podwydziałowych, te natomiast o szkołach parafialnych¹⁶.

Jak już wspomniano, zainteresowanie Szkół Głównych szkołami parafialnymi było ograniczone. Wizytatorzy generalni rzadko odwiedzali te szkoły, czynili to raczej okazjonalnie, jeśli znajdowały się one na trasie ich podróży. Kontrolę, a także opiekę nad szkołami parafialnymi rektorzy wydziałowi przekazywali prorektorom i prefektom w szkołach podwydziałowych, ci natomiast – z braku środków na wizytowanie tych szkół i brak czasu, wynikający z licznych obowiązków nauczycielskich – prawie wcale tego nie dopełniali. Szkoły parafialne były pozostawione nadzorowi władz duchownych, a funkcje kontrolne wobec nich pełnili wizytatorzy biskupi. Komisja dopiero u schyłku lat 80. XVIII w. w instrukcjach dla wizytatorów przypominała rektorom szkół wydziałowych i prorektorom szkół podwydziałowych obowiązek wizytowania szkół najniższego szczebla i przekazywania Szkołom Głównym raportów powizytacyjnych. Szkoła Główna Litewska była bardziej zainteresowana szkolnictwem parafialnym, niż Koronna. Zakres odpowiedzialności uniwersytetów za rozwój szkół niższego szczebla w sensie formalnym – prawnym, regulowały *Ustawy*, zaś w praktyce zmysł reformatorski Hugona Kołłątaja oraz odpowiedzialność, sumienność, pracowitość, świadomość spójności systemu szkolnego większości profesorów Szkół Głównych, uczestniczących bezpośrednio bądź pośrednio w wizytacjach generalnych¹⁷.

¹⁵ K. Mrozowska, *Funkcjonowanie systemu szkolnego...*, s. 100–103.

¹⁶ *Ibidem*, s. 96.

¹⁷ K. Mrozowska, *Rola uniwersytetów w hierarchicznych...*, s. 112, 117; T. Mizia, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964, s. 141.

FENOMEN KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ I JEJ DZIEŁA REFORMOWANIA OŚWIATY

Nadzór nad szkołami KEN i jego wysoka efektywność i skuteczność, były pochodną sposobu jej działania, konsekwentnego realizowania planów i wielu innych aspektów funkcjonowania Komisji, które składają się na jej fenomen; trzeba też pamiętać o otoczeniu Komisji i jej współpracownikach. Bogdan Suchodolski pisze o tajemnicy Komisji Edukacji Narodowej i zwraca uwagę m.in. na następujące kwestie¹⁸:

- kształt Komisji pozostał niezmienny przez cały okres jej funkcjonowania,
- KEN prowadziła systematyczną, sprawną, konsekwentną, wieloletnią, rozległą lecz konkretną pracę reformatorską i jednorodną działalność, planowo realizując zamierzenia organizacyjne i naukowe,
- w reformowanie oświaty w II połowie XVIII w. zaangażowali się dostojnicy kościoła oraz państwowi, mężowie stanu, przedstawiciele inteligencji i politycy, co widać w składzie Komisji, jej współpracownikach, a także członkach Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych,
- król Stanisław August Poniatowski bezpośrednio interesował się pracami KEN, bywało, że uczestniczył w zebraniach komisarzy,
- sprawy oświaty były traktowane jak najważniejsze sprawy w kraju,
- mimo, iż Komisję tworzyło grono ważnych, znanych, ale i różniących się w wielu kwestiach osób, potrafiły one współpracować ze sobą; na pierwszym posiedzeniu KEN komisarze „przyrzekli sobie przyjaźń, jednomyślność, sekret” i – jak pisze Bogdan Suchodolski – tego dochowali. Co więcej, Komisja potrafiła działać skutecznie, zarazem odważnie, przeprowadzając zasadniczo wielki program reformy oświaty, który opracowała,
- w 1775 r. KEN powołała Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych, które w ciągu kilku lat przygotowało 27 podręczników,
- Komisja zorganizowała stały nadzór wizytacyjny – uzupełniany sprawozdawczością szkół – na obszarze całego kraju, opracowała też liczne instrukcje dla kolejnych wizytatorów, uwzględniające obserwacje, wnioski i potrzeby wynikające z nadzoru dotychczasowego; Szkoły Główne i KEN w ten sposób bezpośrednio zdobywały znajomość realiów funkcjonowania reformowanego systemu szkolnego,
- Komisja w latach 1777–1780 opracowała zasady kształcenia nauczycieli, tworząc warunki do rozwoju świeckiego stanu akademickiego,
- KEN zreformowała Akademię Krakowską i Akademię Wileńską,
- Komisja pełniła również swoją „pośmiertną” rolę w dziejach narodu po rozbiorach Rzeczypospolitej – przez działalność ludzi związanych z KEN, ciągłość instytucji, które ona powołała do istnienia, także jako symbol rozumu

¹⁸ B. Suchodolski, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972, s. 9–23.

politycznego, widzącego w oświacie publicznej możliwość społecznego odrodzenia patriotycznego i obywatelskiego.

Wskazany powyżej dorobek Komisji Edukacji Narodowej, potwierdzający jej fenomen, można uzupełnić o takie osiągnięcia, jak¹⁹:

- upaństwowienie szkolnictwa i wpływ rządu na wychowanie młodego pokolenia, według jednolitych zasad,
- otwarcie możliwości rozwoju badań naukowych w zreformowanych uniwersytetach,
- uregulowanie prawnego położenia nauczycieli szkół średnich oraz wyższych,
- programy nauczania przystosowane do potrzeb państwa, wprowadzenie szerokiego zakresu nauk ścisłych i przyrodniczych,
- zerwanie z dydaktyką pamięci i autorytetu na rzecz nowożytnych metod nauczania, sprzyjających samodzielności i niezależności myślenia,
- KEN zapoczątkowała ideę powszechnego nauczania na poziomie elementarnym, także kształcenia kobiet, które odpowiadało potrzebom społeczeństwa,
- szkolnictwo uczyniła Komisja potężnym narzędziem odrodzenia narodu przez wprowadzenie do niego ducha patriotyzmu i obywatelskości, istotne znaczenie miało też zapewnienie wyłączności języka ojczystego w kształceniu, jako języka wykładowego.

PODSUMOWANIE

Efektywność, także skuteczność sprawowanego nadzoru i kontroli nad szkołami Komisji Edukacji Narodowej, który został nakreślony powyżej, była wysoka. Można to zagadnienie rozpatrywać na poziomie ogólnym, czyli dokonanej reformy oświaty i stworzonego przez KEN systemu szkolnictwa, którego istotnym elementem był nadzór (pedagogiczny i administracyjny) z jego instrumentami w postaci wizytacji generalnych oraz – uzupełniającą je przynajmniej co pół roku – sprawozdawczością szkół poszczególnych ogniw systemu. Można kwestię wysokiej efektywności oraz skuteczności nadzoru i kontroli rozpatrywać także na niższym poziomie – wizytowanych typów szkół, ich władz czy pracujących tam nauczycieli. I w jednym, i w drugim przypadku chodzi o rezultaty podjętych działań nadzorczych czy kontrolnych, widzianych w szerszej bądź węższej perspektywie. W ramach podsumowania, chcąc zaakcentować pewne kwestie dotyczące tytułowego zagadnienia poruszanego w artykule, warto zapytać: co stanowi potwierdzenie wysokiej skuteczności i efektywności nadzoru i kontroli nad szkołami w okresie działalności Komisji Edukacji Narodowej?

¹⁹ T. Mizia, *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972, s. 103–104.

Z przeprowadzanych wizytacji generalnych – które były realizowane planowo i cyklicznie przez okres 10 lat, na terenie całego kraju – powstawały raporty powizytacyjne, przekazywane do Szkół Głównych, uzupełniane sprawozdaniami przesyłanymi przynajmniej dwa razy w roku przez szkoły niższego szczebla. Taka sytuacja tworzyła realny obraz szkolnictwa w poszczególnych częściach Rzeczypospolitej, z którym na bieżąco była zapoznawana Rada Szkoły Głównej oraz duża część jej profesorów, zaangażowanych w proces nadzoru i kontroli bezpośrednio bądź pośrednio. Co więcej, z raportów powizytacyjnych, zapewne też ze sprawozdawczości szkół niższego szczebla, wyciągane były wnioski, formułowane zalecenia, sugestie i wskazówki dla osób, które z ramienia Szkół Głównych miały odbywać wizytacje generalne w następnym roku. Tak powstałe instrukcje dla wizytatorów, zawierające część ogólną przeznaczoną dla wszystkich szkół danego typu i poziomu oraz część szczegółową, skierowaną do określonych zgromadzeń akademickich, powodowały, że nadzór i kontrola były „aktualizowane”, dostosowywane do potrzeb poszczególnych środowisk szkolnych. Nie stanowiły one sztywnej, formalnej tylko i biurokratycznej procedury, z jaką zwykle kojarzą się czynności nadzorcze, bywa, że mało przystającej do realiów. Raporty powizytacyjne pozwalały również formułować szczegółowe wskazówki dydaktyczne czy administracyjne dla rektorów szkół wydziałowych, prorektorów szkół podwydziałowych oraz dla samych nauczycieli tych szkół. Wizytator generalny w swojej pracy często był doradcą dla władz danej szkoły, także dla jej nauczycieli, osobą wyjaśniającą i podpowiadającą, jak zapisy *Ustaw* przełożyć na realia funkcjonowania szkoły. To przesunęło środek ciężkości pracy wizytatora z nadzorczej i kontrolnej na funkcję doradczą. Rektorzy i prorektorzy poszczególnych szkół i ich nauczyciele mieli w ten sposób potwierdzenie, że wszyscy – przełożeni i podwładni – służą tej samej sprawie. Warta podkreślenia jest obfita korespondencja, jaka prowadzona była między sekretarzem Szkoły Głównej – przez którego ręce przechodziły wszystkie sprawy związane z nadzorem i kontrolą, sprawowanymi w imieniu Komisji Edukacji Narodowej przez wizytatorów Szkoły Głównej, w szczególności raporty powizytacyjne i sprawozdania przesyłane przez szkoły – a rektorami szkół wydziałowych, prorektorami szkół podwydziałowych oraz poszczególnymi nauczycielami. Stwarzało to poczucie wsparcia, zaufania, także pewnej więzi i braku anonimowości korespondujących osób. Znając realia funkcjonowania szkolnictwa, które nadzorowały i kontrolowały Szkoły Główne, mogły one odpowiednio kształtować i formować świecki stan akademicki dla tych szkół w powołanych do tego seminariach dla przyszłych nauczycieli. Poza tym, Szkoły Główne znały kandydatów do stanu akademickiego, których formację prowadziły. Mogły one zatem posyłać do szkół w miejsce nauczycieli przechodzących na emeryturę, zmarłych, odchodzących z zawodu, konkretne osoby według potrzeb chwili i miejsca – młodych, świeckich nauczycieli, dobrze przygotowanych do swoich

obowiązków. Byli oni wykształceni przez Szkoły Główne i w sposób naturalny – także w sposobie myślenia i działania, mentalnie – z nimi związani, nawet po skończeniu formacji, będąc na swoich placówkach.

BIBLIOGRAFIA

Opracowania

- Bartnicka Kalina, Dormus Katarzyna, Wałęga Agnieszka, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, cz. 1: *O Komisji – wprowadzenie*; cz. 2: *Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 2018.
- Chamcówna Mirosława, *Programowo-organizacyjne podstawy działalności Komisji Edukacji Narodowej*, w: *Komisja Edukacji Narodowej*, Jan Trznadłowski (red.), Wrocław 1976
- Dziewulak Dobromir, *Ustroje szkolne państw członkowskich Unii Europejskiej*, Warszawa 2020.
- Gierowski Józef Andrzej, *Systemy edukacyjne w państwach oświeconego absolutyzmu Europy Środkowej i Wschodniej*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24-26 października 1973*, Kamilla Mrozowska, Renata Dutkova (red.), Warszawa–Kraków.
- Grabski Władysław Maria, *U podstaw wielkiej reformy. Karta z dziejów Komisji Edukacji Narodowej*, Łódź 1984.
- Litak Stanisław, *Kilka uwag w sprawie szkolnictwa parafialnego w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24-26 października 1973*, Kamilla Mrozowska, Renata Dutkova (red.), Warszawa–Kraków.
- Mizia Tadeusz, *Szkolnictwo parafialne w czasach Komisji Edukacji Narodowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1964.
- *O Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972.
- Mrozowska Kamilla, *Komisja Edukacji Narodowej 1773–1794*, Warszawa–Kraków 1973.
- *Rola uniwersytetów w hierarchicznych ustrojach szkolnych doby oświecenia*, w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24-26 października 1973*, Kamilla Mrozowska, Renata Dutkova (red.), Warszawa–Kraków.
- *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*, Wrocław 1985.
- Suchodolski Bogdan, *Komisja Edukacji Narodowej*, Warszawa 1972.

Źródła internetowe

- Kulecki Michał, *Komisja Edukacji Narodowej*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, https://agad.gov.pl/?-page_id=946 [dostęp: 13.09.2023].